

Research Article

DOI: 10.22124/jol.2024.26789.2456

University of Guilan

Iranian association of penal law

Criminal law Research
A Biannual Journal
Vol . 15, No.2, Fall (2024) & Winter 2025(Serial 30)

**A New Analysis of the Substantive Difference "Ezterar" and "Zarurat" (Necessity)
under Jurisprudence and Iranian Criminal Law**

1. Sayed Mohsen ,Ghaemfard, ,

Assistant Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Administrative Sciences and Economics, University of Isfahan, Isfahan, Iran (Corresponding Author: M.ghaemfard@ase.ui.ac.ir)

2. Jalaledin Ghiasi,

Associate Professor, Department of Criminal Law and Criminology, Faculty of Law, University of Qom, Qom. Iran.

3. Fatemeh Mohseni,

Master of Criminal Law and Criminology, University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Submit Date:2024/02/28

Accept Date:2024/08/05

Abstract:

"Ezterar" and "Zarurat" have always been under the one title of the excuses of criminal liability during the Iranian legislation. Some authors have distinguished them only in terms of origin, but have considered them the same in substance and in terms of rulings and effects. While "Ezterar" and "Zarurat" have common aspects, the results of this research show that considering them the same is an unfair perception. "Ezterar" is unique to "personal needs", in terms of obligatory ruling, it is permissible in principle and while removing criminal liability, the civil liability remains. "Zarurat" includes cases "other than personal needs", obligatory and guarantee rulings are completely different. In this work, which was carried out using a descriptive-analytical method and library resources and face-to-face interviews with several jurists, while examining the jurisprudential issues, the current approach of the criminal legislator is explained by citation to article 152 of the Islamic Penal Code 2013 and legislative proposals have been presented.

Key Words: *Ezterar, Zarurat, Necessity, Article 152 of the Islamic Penal Code, Personal Need, Other Than Personal Need*

1. Introduction

Committing a crime will result in punishment when it is committed with free will and the lack of will or freedom of will prevents the perpetrator from punishment. One of these excuses is inevitability. Inevitability has a special meaning in two states of "Ezterar" and "Zarurat", to the extent that there is no mentioning of inevitability in other excuses to responsibility. Legal writers and commentators of the Penal Code have discussed the relationship between "Ezterar" and "Zarurat", and in general, they have not made any distinction between them or despite the different origin for each one, in the end they considered them the same in terms of documents, rulings and effects. In common law, only "Necessity" is discussed which includes both mentioned concepts. A new approach in the jurisprudential foundations of "Ezterar" and "Zarurat" and their correct and accurate understanding shows a fundamental and definite difference between these two terms that has not been studied so far. This article tries to express and prove the substantive difference between "Ezterar" and "Zarurat" which leads to differences in their effects and rulings. In this way, the main question is, what is the basic difference in terms of substance and effects between the types of inevitability that make a person inevitable to commit a crime?

2. Methodology

This article was carried out using a descriptive-analytical method and by using library resources and face-to-face interviews with several jurists.

3. Results and Discussion

From the lexical point of view, even though Zarurat and Ezterar are from the same root(in Arabic), at the same time, the idiomatic meaning of the word Zarurat is wider than Ezterar. The infinitive "Ezterar" and its derivatives are widely used in jurisprudence, and according to jurists, the word "Ezterar" conceptually and for example includes only cases of "personal need". In the words of jurists, "Zarurat" is both Ezterar and non-Ezterar. In all cases where there is no personal need of the person taking action, but an action that cannot be avoided without satisfying the need of the person taking action, the title "Zarurat" is used in jurisprudence, and the term "Ezterar" is not used in any of these cases and this shows that according to jurists, the title of Ezterar is reserved for personal needs. In other words, if "Zarurat" is divided into two types of "personal" and "impersonal", then "Ezterar" is used only in cases of "personal Zarurat".

The Ezterar document of honorable Qur'anic verses, Hadith Rifa and some Hadiths include examples that are known to everyone. For the documentation of Zarurat, honorable verses have been mentioned, which are the only documentations of the rule of La Haraj(impediment). Narratives that can be documented by Zarurat can be divided into two groups; There are general narrations that consider any necessary action as permissible, and the rule of "Al-Zarurat Tobih Al-mahzurat" which, contrary to what is believed, is not a valid narrative and can be considered as one of the type another rules.

4. Conclusions

The common aspects of "Ezterar" and "Zarurat" are: "existence of inevitability", "observance of most important and important rules", "non-punishment of the perpetrator", "permissibility of behavior to the extent of eliminating the danger" and "no direct involvement of human agent".

The differences between "Ezterar" and "Zarurat" are: effects of guarantee (the most important difference: the proof of guarantee in Ezterar is consensus, while in Zarurat, in addition to the fact that things are under the beneficent rule, voluntary assumption of risk and guarantee, many cases have not been definitively ruled in terms of jurisprudence and law.), Obligatory rulings (the ruling of Ezterar is permissible in principle, but the ruling of Zarurat can be placed in a range of obligatory, permissible, and forbidden. Also, Ezterar is for natural persons, but Zarurat can be for natural and artificial persons), documents and jurisprudence procedure.

Article 152 of the Islamic Penal Code 2013 is the most important article in this regard, which explains the Ezterar and Zarurat. Regarding whether Article 152 is only in the capacity of stating the "rule of Ezterar" or whether it also includes the "rule of Zarurat", there are two types of comments:

First: Article 152 expresses both the rules of Ezterar and Zarurat, and the phrase "self or another" means that whenever a person commits a crime to satisfy a personal need (Ezterar) or to satisfy another need (Zarurat), will not be punishable. This perception is not far from the reality because it is in accordance with the opinion of the legislator in following the legislation of European countries that count Zarurat and Ezterar the same. **Second:** On the other hand, with a special interpretation of "other" in Article 152, this article can be considered only as an expression of the Ezterar rule, and the Zarurat rule can be searched for in other articles of the law. It should be noted that even from the extended interpretation of Article 152 of the Islamic Penal Code and including Zarurat as one of its examples, it cannot be concluded that Zarurat and Ezterar are the same. If the legislator wants to meet the needs of judicial and legal authorities based on the discussion of Zarurat, has no choice but to allocate articles for this matter.

The final of this research is that the "rule of Zarurat" includes "other than personal needs", but "Ezterar" is exclusive to "personal need" and this indicates the need to amend the laws and correctly apply these two jurisprudential terms in the law.

5. Selection of References

- Allameh Helli, H. I. Y. (1420 AH). **Tahrir al-Ahkam**. Volume 5. First Edition. Qom: Imam Sadiq. [In Arabic]
- Ameli, M. I. M. (Shahid Awal)(1417 AH). **Al-Dorous al-Shareiyah**. Volume 3, Second Edition. Qom: Jame'at al-Modaresin. [In Arabic]
- Ameli, Z. I. A. (Shahid Thani)(1413 AH). **Masalek al-Afham**. Volume 7. Qom: al-Maaref al-Islamiah. [In Arabic]
- Bahrani, Mohammad Sanad. Monday morning and evening, 1394/05/12 SH. Face-to-face Interview.
- Hashemi Shahroudi, Sayed Mahmoud. Friday morning 1393/12/15 SH. Face-to-face Interview.
- Madadi, Sayed Ahmad, Monday night 1394/05/12 SH. Face-to-face Interview.
- Mohaghegh Damad, S. M. (1366 SH). **Rules of Jurisprudence of Civil Section**. Second Edition. Tehran: New Thoughts in Islamic Sciences. [In Persian]
- Shams Nateri, M. I. and Riyazat, Z. (1392 SH). **Islamic Penal Code in the current legal system**. Volume 1. First Edition. Tehran: Mizan. [In Persian]

Citation:

Ghaemfard, SM& Ghiasi, J.& Mohseni, F (2024&2025), "A New Analysis of the Substantive Difference "Ezterar" and "Zarurat" (Necessity) under Jurisprudence and Iranian Criminal Law", **Criminal Law Research**, 15(30), pp. 111-126.
DOI: 10.22124/jol.2024.26789.2456

Copyright:

Copyright for this article is transferred by the author(s) to the journal, with first publication rights granted to *Criminal Law Research*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

انجمن ایرانی حقوق جزا

نشریه علمی

پژوهشنامه حقوق کیفری

سال پانزدهم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۴۰۳، پیاپی ۳۰

صفحات مقاله: ۱۲۶-۱۱۱

دانشگاه گیلان

مقاله پژوهشی

تحلیلی نواز تفاوت ماهوی «اضطرار» و «ضرورت» در فقه و حقوق کیفری ایران

۱- سید محسن قائم فرد* ID

استادیار گروه حقوق جزا و جرم شناسی، دانشکده علوم اداری و اقتصاد، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

✉ m.ghaemfard@ase.ui.ac.ir

۲- جلال الدین قیاسی ID

دانشیار گروه حقوق جزا و جرم شناسی، دانشکده حقوق، دانشگاه قم، قم، ایران.

۳- فاطمه محسنی ID

کارشناس ارشد حقوق جزا و جرم شناسی، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۵

تاریخ ارسال: ۱۴۰۲/۱۲/۰۹

چکیده:

«اضطرار» و «ضرورت» در طول قانون گذاری ایران همواره ذیل یک عنوان از موانع مسئولیت کیفری قرار گرفته اند. برخی مؤلفین هرچند تنها از جهت منشاء پیدایش تفاوت قائل شده اند، اما آنها را ماهیتاً و از حیث احکام و آثار، یکسان تلقی کرده اند. درحالی که «اضطرار» و «ضرورت» در عین اینکه دارای وجوه اشتراک اند، لیکن نتایج این پژوهش نشان می دهد یکسان پنداری این دو عنوان، برداشتی ناروا است. «اضطرار»، منحصر به موارد «نیاز شخصی» مضطر است، از حیث حکم تکلیفی علی الاصول جایز و ضمن رفع مسئولیت کیفری، ضمان آن پابرجاست. اما «ضرورت»، مواردی «غیر از نیاز شخصی» را شامل می شود، احکام تکلیفی و وضعی کاملاً متفاوتی دارد. در این اثر که به روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه ای و انجام گفت و گوهای حضوری با چند تن از فقها انجام شده، ضمن بررسی مباحث فقهی، رویکرد کنونی مقنن کیفری با تمسک به ماده ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ تبیین و پیشنهادهای تقنینی ارائه گردیده است.

واژگان کلیدی: اضطرار، ضرورت، ماده ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی، نیاز شخصی، نیاز غیرشخصی.

مقدمه

ارتکاب جرم علی‌الاصول زمانی مجازات به دنبال خواهد داشت که با اراده آزاد ارتکاب یافته باشد و فقدان اراده یا آزادی اراده مانع تعلق مجازات به مرتکب خواهد بود. یکی از این موانع، ناگزیری و ناچاری است. هرگاه مرتکب به عللی ناچار به ارتکاب جرم گردد، نمی‌توان او را مجازات نمود. ناچاری و ناگزیری به معنای عام لغوی در عموم علل موجهه و عوامل رافع مسئولیت موجود است؛ مدافع مشروع، مکره، پزشک و والدین همه در هنگام ارتکاب رفتار مجرمانه، به منظور حفظ امری مهم‌تر، ناچار و ناگزیر به ارتکاب جرم می‌شوند. در عین حال ناچاری، در دو حالت «اضطرار» و «ضرورت» مفهومی خاص در اذهان یافته است، به حدی که در دیگر موانع مسئولیت، سخن از ناچاری نیست. در هنگام بحث از ماده قانونی مربوط به «اضطرار» در ماده ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی، به مناسبت، سخن از «ضرورت» نیز به میان می‌آید. نویسندگان حقوقی و شارحان قانون مجازات، در نسبت بین «اضطرار» و «ضرورت» مباحثی را مطرح کرده، در مجموع یا آن‌ها را مترادف و یکسان در معنای لغوی و اصطلاحی فرض نموده، هیچ‌گونه تفاوتی بین آن‌ها قائل نشده‌اند و یا بدین صورت بوده است که «ضروری را وصف فعل و اضطرار را وصف فاعل» دانسته‌اند (Vatani, 190: 1381؛ یا با وجود منشاء متفاوت برای هریک و تقسیم آن به این‌که منشاء ناچاری، داخلی یا خارجی باشد، ابتدا آن دو را از یکدیگر تفکیک و در نهایت از جهت مستند، احکام و آثار، یکسان دانسته‌اند. در کامن‌لو تنها «ضرورت»^۱ که شامل هر دو مفهوم یادشده می‌شود، بحث شده است. این مباحث در عموم کتاب‌های حقوق جزای عمومی به اختصار یا تفصیل طرح شده است. به‌علاوه پژوهش‌هایی نیز درخصوص موضوع «اضطرار» و «ضرورت» به رشته تحریر درآمده که همگی در نهایت در یکی از دو قسم یاد شده قرار می‌گیرند. نگرشی نو در مبانی فقهی «اضطرار» و «ضرورت» و فهم صحیح و دقیق آن‌ها نشان‌گر تفاوتی اساسی و قطعی بین این دو اصطلاح است که بررسی آن متمایزکننده این اثر با آثار پیشین است؛ این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و انجام گفت‌وگوهای حضوری با چند تن از فقها و ارائه مستندات و شواهد متقن، به خلاف مباحث یاد شده، درصدد بیان و اثبات تفاوت ماهوی بین «اضطرار» و «ضرورت» است که منتهی به تفاوت در آثار و احکام آن‌ها می‌گردد. به این ترتیب پرسش اصلی این است که تفاوت اساسی از حیث ماهیت و آثار بین انواع ناچاری که فرد را ناگزیر از ارتکاب جرم می‌گرداند، چیست؟ سوالی که پاسخ به آن لزوم اصلاح قوانین مرتبط را مشخص می‌کند.

۱. مفهوم‌شناسی

ابتدا مفهوم اضطرار و ضرورت در لغت، اصطلاح و فقه بررسی می‌شود.

۱.۱. مفهوم لغوی و اصطلاحی «اضطرار» و «ضرورت»

نظر به اینکه هر دو واژه اضطرار و ضرورت از یک ریشه مصدری عربی (ضر) اند، تفکیک معنی لغوی آن‌ها در کتب لغت امکان‌پذیر نبوده، تحت یک عنوان بررسی شده است.

صاحب کتب‌العین، ضرورت را اسمی برای مصدر اضطرار دانسته است (Al-Farahidi, 1414: Zor). راغب‌اصفهانی پس از آنکه اضطرار را به واداشتن انسان به آنچه او را ضرر می‌زند و در عرف واداشتن اوست به آنچه کراهت دارد، تعریف می‌کند، آن را به دو نوع تقسیم می‌نماید. در ادامه «ضروری» را دارای سه مفهوم می‌داند که یکی از آن‌ها چیزی است که وجود آدمی جز به آن حاصل نخواهد شد مانند غذای ضروری برای انسان در حفظ بدن او (Ragheb Esfahani, 1427: Zor). در لسان‌العرب آمده است: «ضرورت (با فتح ضاد) نیاز است... مضطر یعنی کسی که بیماری یا تهیدستی یا پیش‌آمدی از پیش‌آمدهای روزگار او را به زاری به خدا کشانده است» (Ibn Manzur, 1414: Zor). اقرب‌الموارد نیز این‌گونه معنی کرده است: «اضطره الیه یعنی نیازمند و ناچارش ساخت. الضرورة: نیاز؛ ضروری: نسبت دادن به ضرورت است و آن به هرچه مورد کراهت باشد، اطلاق می‌گردد» (Al-Khoury al-Shartuni al-Lebnani, 1403: Zor). همین مفاهیم و معانی عیناً یا تقریباً در دیگر کتب لغت مانند المنجد (Maalouf,

1. Necessity

۲. همچنین تاج‌العروس (Zubeidi, Dateless: Zor).

(Dateless: Zor) یا کتبی که در زمینه لغات قرآن کریم از قبیل قاموس قرآن (Qorashi Banaei, 1412: Zor)، التحقيق فی کلمات القرآن (Mustafavi, 1402: Zor)، و دانشنامه قرآن (Khoramshahi, 1381: Zor) تألیف گردیده، آمده است.

ضرورت و اضطرار هر چند هر دو از یک ریشه‌اند و تنها تفاوت آن‌ها در قالب و مفهوم اسمی و مصدری آنهاست، در عین حال مفهوم اصطلاحی کلمه ضرورت گسترده‌تر از اضطرار است. چنانکه صاحب مفردات نیز، اضطرار را در دو معنا و ضرورت را در سه معنا دانسته است. مفهوم اصطلاحی اضطرار، از مفهوم لغوی آن دور نیست و در عین حال هر چند ممکن است از لحاظ لغوی بار معنایی «هرگونه ناچاری» را داشته باشد، از نظر اصطلاحی در معنای تنگنای هر شخصی نسبت به نیازهای شخصی او استعمال شده است. به عبارت دیگر در اصطلاح، عموماً «اضطرار» به مفهوم «نیاز شخصی» به کار رفته است و این مفهوم برای اضطرار یا در تعاریف تصریح شده یا در مثال‌هایی که برای آن ذکر گردیده، عیان است. اما با اینکه ضرورت معانی لغوی گسترده‌تری نسبت به اضطرار دارد، چنین برداشت اصطلاحی‌ای را به ذهن متبادر نمی‌سازد.

گفتنی است که بین «نیاز» با «اضطرار و ضرورت» جهت اشتراک و افتراقی وجود دارد (Al-Hosseini, 2011: 95-99) که در بررسی حقوقی، تفاوت آن دو، این است که نیاز می‌تواند مقدمه ایجاد حالت اضطرار و ضرورت باشد. لیکن هرگاه نیازی ایجاد شود، الزاماً منتهی به اضطرار و ضرورت نمی‌گردد.

در خصوص معادل انگلیسی این دو واژه، مترجمین اعم از حقوق‌دانان و غیر آنها، اضطرار و ضرورت را بدون هیچ تفاوتی به نِسَبَتِ^۱ ترجمه کرده‌اند و بالعکس (Zahirian, 1376: 25; Mir Mohammad Sadeghi, 1376: 60; Mir Mohammad Sadeghi, 1370: 34 & 112; Saghiri, 1383: 547; Farrokh Siri, 1376: 58; Eftekhari Jahromi, 1368; Eftekhari Jahromi, 1377: 366; Keshavarz, 1370: 153). برخی مؤلفین، نِسَبَتِ را که به نظر می‌رسد ترجمه صحیح آن، ضرورت باشد به نحوی تعریف کرده‌اند که جامع تعریف اضطرار و ضرورت در تعریف ارائه شده در این پژوهش است. به عنوان نمونه: «...در ضرورت، نیروهای خارج از توان مرتکب، باعث می‌شوند که فرد یکی از دو خطر (شر) را انتخاب کند. دعاوی جدید حقوق کامن‌لو، این امر را که ممکن است فردی قانون را به دلیل ضرورت نقض کند، پذیرفته‌اند» (Scheb & Scheb, 1999: 329).

۱.۲. مفهوم و کاربرد «اضطرار» و «ضرورت» در فقه

مصدر «اضطرار» و مشتقات آن در فقه بسیار به کار رفته است و جالب توجه آنکه تمامی این استعمالات بدون استثنا، مواردی است که فرد به دلیل نیاز شخصی، ملزم به انجام عملی غیر از مفاد حکم اولی گردیده است (Helli, 1410: 31; Mohaghegh Helli, 1418: 176; Allameh Helli, 1420: 551; Allameh Helli, 1413 A: 330; Allameh Helli, 1413 B; Ameli, 1413: 447; Fazeli Esfahani, 1416: 317; Tabatabaei Haeri, Dateless: 461). یکی از این استعمالات به این قرار است: «حرمت ربا اعم از گرفتن یا دادن آن است زیرا معاونت بر حرام است و اگر پرداخت‌کننده مضطر شود و راه گریزی نداشته باشد نزدیک‌تر به صواب آن است که حرمت در حق او برداشته می‌شود» (Shahid Awal, 1417: 305). نزد فقها واژه «اضطرار» مفهوماً و مصداقاً تنها موارد «نیاز شخصی» را شامل می‌گردد.

واژه‌های «ضرورت»، «ضروری»، «ضرورات» و «ضروریات» در فقه مورد استعمال فراوان قرار گرفته، در معانی متعددی به کار رفته است. بررسی متون فقهی نشان می‌دهد که هر جا «ناچاری» و «نیاز شدید» وجود داشته باشد و حکم اولی به دلیل وجود چنین نیازی قابل اجرا نباشد، از واژه «ضرورت» جهت توجیه عدم اجرای حکم اولی استفاده می‌شود. البته قریب به اتفاق این موارد، باتوجه به مصادیق ذکر شده توسط فقها، ناظر به موردی است که مکلف به منظور رفع نیاز شخصی، ناچار به انجام عمل خلاف حکم اولی می‌گردد (Barghi, 471: 372; Sayed (Sharif), 1405: 175; Qomi Sabzewari, 1421: 143; Shahid Thani, 1413: 158; Khajoei Mazandarani Khatounabadi, 1411: 150). برای مثال، ابن براج برای

کسی که جهت قبله را نمی‌داند، نماز به هر چهار طرف را فتوی می‌دهد مگر آنکه به دلیل «ضرورت» نتواند به چهار طرف نماز بگزارد که در چنین حالتی یک نماز را به هر طرف که بخواند، کافی دانسته است (Ibn Baraj Trablosi, 1406: 86).

با دقت در کاربرد واژه «ضرورت» و مقایسه آن با «اضطرار» مشخص می‌شود که از عنوان «ضرورت» گاه برای مطلق ناچاری و گاه برای نیاز شخصی استفاده شده، در حالی که واژه «اضطرار» تنها در موارد نیاز شخصی به کار رفته است و بدین ترتیب می‌توان گفت که «ضرورت» در کلام فقها اعم از اضطرار و غیر آن است. در تأیید این برداشت، می‌توان مواردی را یافت که فقها برای غیر از نیاز شخصی عنوان ضرورت را به کار برده‌اند (Fazeli Esfahani, 1416: 521; Allameh Helli, 1412: 196). به عنوان نمونه، چنین آمده است: نگاه پزشک نامحرم به رحم زن نامحرم و دست گذاشتن و داخل کردن دست در رحم او برای بیرون آوردن فرزند مرده در حال ضرورت، واجب است (Vahid Behbahani, 1417: 599).

در تمامی مواردی که نیاز شخصی اقدام‌کنندگان وجود ندارد، بلکه اقدامی است که بدون آنکه نیاز شخص اقدام‌کننده را برطرف سازد، گریزی از آن نیست، در فقه از عنوان «ضرورت» استفاده شده، در هیچ‌یک از این موارد اصطلاح «اضطرار» به کار نرفته است و این امر نشان‌گر آن است که نزد فقها عنوان اضطرار به موارد نیاز شخصی اختصاص یافته است، خواه از نظر لغوی، مفهومی معادل «ضرورت» داشته باشد و خواه مفهوم آن از نظر لغوی اخص از آن باشد. به عبارت دیگر چنانچه «ضرورت» به دو نوع «شخصی» و «غیر شخصی» تقسیم شود، «اضطرار» تنها در موارد «ضرورت شخصی» استعمال گردیده است.

افزون بر این گونه استعمالات، در اثناء دیگر مباحث فقها و اصولیین نیز می‌توان تصریحاً یا تلویحاً در خصوص اثبات ادعای تفاوت مفهومی اضطرار و ضرورت و اینکه از نقطه نظر ایشان، «اضطرار» تنها «نیاز شخصی» را شامل می‌شود، مواردی یافت. از آن جمله مباحثی است که پیرامون حدیث رفع توسط اصولیین و فقها مطرح شده است. در این مباحث هرچند تقریباً به طور مستقیم بحث اضطرار و مفهوم و مصداق آن مورد بحث واقع نشده، لیکن به مناسبت ماهیت اکراه و یا جریان حدیث رفع، به موضوع اضطرار و تفاوت اکراه و اضطرار اشاراتی رفته است و دقت در این موارد، نشان‌گر آن است که نزد اصولیین و فقها نیز، اضطرار تنها نیاز شخصی را شامل می‌شود (Ansari Dezfouli, 1411: 81; Qaravi Esfahani, 1418: 48; Tabatabaei Yazdi, 1429: 424; A Group of Researchers, 1385: 574; Meshkini, 1374: 84).

مؤید دیگر این مطلب جستجوی عمده مطالب «اضطرار» در فقه است. صرف نظر از اینکه همواره در فقه از واژه «اضطرار» برای «نیاز شخصی» استفاده شده است، موضوع جدی بحث اضطرار در کتاب «اطعمه و اشربه» فقه آمده است و این علاوه بر آنکه به دلیل آیات اضطرار است که موضوع آن جواز اکل و شرب در حالت اضطرار است، نشان‌گر آن است که موضوع اضطرار، نیاز شخصی است؛ چه اینکه در اکل و شرب فرد تنها به منظور رفع نیاز شخصی و سدّ جوع و حفظ حیات خویش به اکل و شرب آنچه در حالت عادی، خوردن و آشامیدن آن جایز نیست، مبادرت می‌ورزد (A Group of Researchers, 1417: 396-401). به همین مناسبت گفته شده است که «جایگاه اصلی عنوان یاد شده (اضطرار) باب اطعمه و اشربه است (A Group of Researchers, 1385: 574).

آخرین عبارت در این خصوص تصریح امام خمینی است. عبارت ایشان در رساله تقیه چنین است: «بدان که ضرورت از حیث مورد — و مصداق — اعم از اضطرار است، و چه بسا انسان به چیزی مضطر نباشد لیکن «ضرورت» اقتضای انجام آن را بنماید، مانند آنکه در ترک عملی حوزه مسلمنان یا رهبر مسلمین زیانی ببیند یا آن امر موجب هتک حرمت مقام محترمی گردد» (Al-Mousavi Al-Khomeini, 1378: 48). با این تصریح جای هیچ‌گونه شبهه‌ای باقی نمی‌ماند که نزد فقها، اصطلاح اضطرار منحصرأ در موارد زیان شخصی استعمال گردیده و ضرورت اعم از آن را شامل می‌شود.

۲. مستندات فقهی «اضطرار» و «ضرورت»

مستند اضطرار آیات شریف قرآنی، حدیث رفع و برخی احادیث شامل مصادیق آن که نزد همگان شناخته شده است. آیات شریف قرآنی مستند اضطرار عبارت‌اند از بقره/۱۷۳، مائده/۳، الانعام/۱۱۹، الانعام/۱۴۵ و النحل/۱۱۵. مفسرین و فقها ذیل آیات فوق مطرح کرده‌اند که از واژه‌های اضطرار و مضطر و مثال‌های قرآنی و غیر آن تنها چنین برداشتمی شود که شخص مضطر برای رفع حاجت

و نیاز خویش می‌تواند مبادرت به ارتکاب عمل حرام نماید (Makarem Shirazi, 1374: 432; Shazli, 1412: 157). به جز آیات اضطرار، آیات دیگری نیز به عنوان مستند قرآنی اضطرار ذکر شده‌اند، مانند النساء/۲۹ و ۳۰.

رایج‌ترین مستند روایی اضطرار، حدیث رفع است. مفهوم رفع، سلب مسئولیت و تکلیف از مکلف است (Hashemi Shahrudi, 1431: 361). در عین حال احکامی که مترتب بر نفس عمل نبوده و بر عنوان دیگری مترتب باشد، مثل نجاست و طهارت، برداشته نمی‌شود (Khoie, 1386: 269). علاوه بر حدیث رفع، روایات مستند اضطرار خود به دو گروه قابل تقسیم‌اند؛ گروه اول روایاتی که به صورت عام، عمل اضطراری را جایز یا فاقد عقوبت می‌دانند^۱ و گروه دوم روایاتی که به صورت خاص، عملی اضطراری در آنها مورد حکم معصوم علیه السلام قرار گرفته است^۲ که تفصیل آن مجال دیگری می‌طلبد.

برای مستند ضرورت، به آیات شریف بقره/۱۸۵، بقره/۲۸۶ و حج/۷۸ استناد شده است. هر سه آیه یادشده تنها مستندات قاعده لاجرح هستند (Amid Zanjani, 1382: 464-468). برخی آیه شریفه الأحزاب/۳۸ را نیز به عنوان دلیل قاعده نفی حرج ذکر کرده‌اند (Jafari, 1377: 89). با اینکه برخی آیات فوق به دلیل سیاق همان آیه یا آیات قبل، مربوط به مصادیق خاصی است، اما از آنجا که مصداق، مخصص نیست، می‌توان آنها را به طور عموم مورد استناد قرار داد؛ لیکن آیات یادشده اساس تکلیف در حد وسع را اثبات می‌نمایند و در مورد نفی حرج مورد استناد قرار گرفته‌اند و به عنوان یک دلیل عام در جواز ارتکاب عمل در حالت ضرورت ساکت‌اند. البته می‌توان تا آنجا که ضرورت، اقتضای رفع حکمی را داشته باشد، به عنوان یک حکم کلی به مفاد آیات استناد کرد. لیکن چنانکه در بحث از مفاد قاعده لاجرح، با توجه به مستندات آن و از جمله آیات مورد بحث ذکر شده‌است، لاجرح نمی‌تواند حکمی را ثابت نماید.

روایاتی که می‌توانند مستند ضرورت قرار گیرند به دو گروه قابل تقسیم‌اند؛ روایات عامی که هر عمل ضروری را جایز می‌شمارند، مانند لاضرر و لاضرار فی الاسلام^۳ (Hor Ameli, 1409: 428)، روایات اضطرار و تقیه، و روایاتی که در موارد خاص، حکم به جواز رفتار حرام در حالت ضرورت داده‌اند. تفصیل این مورد فرصت دیگری می‌طلبد.

مستند دیگر ضرورت، قاعده «الضرورات تبیح المحظورات (المحذورات)»^۴ است که برخلاف آنچه روایت پنداشته شده، مستند روایی ندارد و می‌توان آن را از قواعد اصطیادی شمرد (Bahrani, 1405: 470; Hashemi Shahrudi, 1393/12/15). فقه‌های انگشت‌شماری که این قاعده را به صورت مستقل مورد بررسی قرار داده‌اند، نیز با یکسان دانستن موضوع «اضطرار» و «ضرورت»، غالباً مستندات فقهی اضطرار را به عنوان دلیل قاعده الضرورات ذکر کرده و بیش از این وارد بحث مستندات آن نشده‌اند. در مجموع می‌توان نحوه برخورد متفاوت فقها با مستند قاعده یادشده را تحت این عناوین دسته‌بندی کرد: عدم طرح هرگونه مستند برای قاعده، ذکر قاعده به عنوان «مسلمات» (Mamoghani, 1404: 282; Sharif Kashani, 1411: 627; Naraghi, 1415: 113; Mohaddith Qomi, 1316: 86)، تلقی قاعده به عنوان «روایت» (Kermanshahi, 1411: 627; Naraghi, 1415: 113; Mohaddith Qomi, 1316: 86)، تلقی قاعده به عنوان «اصطیادی»^۵ (Hashemi Shahrudi, 1405: 470; Hashemi Shahrudi, 1393/12/15; Hashemi Shahrudi, 1379: 123; Behbahani, 1417: 735; 1424: 118).

۱. برای مثال، امام صادق علیه السلام: هیچ چیزی نیست که خدا آن را حرام فرموده مگر آنکه آن را برای کسی که به آن مضطر شود، حلال نموده است (Hor Ameli, 1409: 518).

۲. برای مثال، از امام باقر علیه السلام در خصوص ذبح با وسیله غیر آهنی سؤال شد، فرمودند: هرگاه به آن اضطرار یافتی و آهنی نیافتی، با سنگ آن را ذبح کن (Koleyni, 1381: 228).

۳. چنین برداشت وسیعی از قاعده لاضرر، حداقل از سوی بسیاری از کسانی که در خصوص آن بحث کرده‌اند، مردود و یا حداقل محل تردید است (Mohaghegh Damad, 1366: 133-170).

۴. در کتب فقهی غالباً از کلمه «محظور» استفاده شده، تنها در برخی از آنها واژه «محذور» به کار رفته است (Khajoei Mazandarani Khatounabadi, 1411: 158; Mohaghegh Damad, 1379: 123). برخی نیز در موارد استناد به این قاعده، گاهی «محظور» و گاهی «محذور» ثبت کرده‌اند (Vahid Behbahani, 1417: 735; 1424: 118).

۵. اصطلاح «قاعده اصطیادی» یا «قاعده مصطاده» در منبع یا فرهنگی ملاحظه نشده است. در عین حال در کلام فقها چنین اصطلاحی به مفهوم آن است که از مجموع ادله، بدون اینکه تصریحی وجود داشته باشد، قاعده‌ای متفق علیه استنباط شود.

(Ansari Dezfouli, 1411: 477-478; Maraghi, «مشهور», Shahroudi, 1393/12/15; Bahrani, 1405: 470) 1418: 705 و قاعده‌ای «عقلی» (Farahi, 1430: 401; Moghniyeh, 1421: 392).

نکته پایانی در خصوص مستندات قاعده ضرورت این است که مستند کردن ادله یادشده برای قاعده ضرورت، به مفهوم تفکیک دو قاعده اضطرار و ضرورت از سوی آنان نبوده و نیز به معنی تصریح آنان به ادله یادشده صرفاً در اثبات قاعده ضرورت نیست. بلکه در عین اینکه قاعده اضطرار و ضرورت نزد ایشان از یک مفهوم برخوردار است، و قاعده اضطرار، ادله صریح و تام خود را دارد، استناد به ادله یادشده ذیل عنوان مستندات قاعده ضرورت توسط ایشان، نشان‌گر وجود مفهومی برای ضرورت، علاوه بر مفهوم اضطرار است.

۳. «اضطرار» و «ضرورت» در قوانین کیفری ایران

معنای لغوی ضرورت و اضطرار، نیاز، ناچاری و مانند آن است. از سوی دیگر هریک از این دو اصطلاح، دارای معنای حقوقی خاص خود هستند. بررسی کاربرد دو اصطلاح اضطرار و ضرورت در قوانین، نشان‌گر آن است که این دو کلمه در بسیاری از موارد در معنای لغوی به کار رفته‌اند و تنها در برخی موارد در معنای اصطلاحی حقوقی خود استعمال شده‌اند. بیشترین استعمالات از کلمه «ضرورت» است که آن‌هم در همه جا، دارای یک مفهوم نیست. گاه مقصود از آن نیاز، گاهی لزوم و گاهی ناچاری است. کلمه اضطرار نیز در محدود مواردی از قوانین اصلی مانند قانون مجازات اسلامی در مفهوم اصطلاحی (نیاز شخصی) به کار رفته و در برخی استعمالات دیگر آن، مفهوم لغوی، مدنظر قانون‌گذار بوده است.

۳.۱. واژه‌های «اضطرار» و «اضطراری» در قوانین کیفری ایران

بند ۳۰۲ قانون مجازات اسلامی: در صورتی که مجنی‌علیه دارای یکی از حالات زیر باشد، مرتکب به قصاص و پرداخت دیه محکوم نمی‌شود: (ث) زانی و زانیه در حال زنا نسبت به شوهر زانیه در غیر موارد اکراه و اضطرار به شرحی که در قانون مقرر است. در این ماده مسلماً مقصود از اضطرار، تنها رفع نیاز شخصی است و صورت دیگری برای آن متصور نیست. اساساً نمی‌توان ارتکاب جرم برای رفع نیاز دیگری را «اضطرار» برای مرتکب جرم نامید. به جز مورد فوق و ماده ۲۰۶ قانون مدنی که معامله در نتیجه اضطرار را بیان می‌کند، موارد استفاده از کلمه اضطرار در قوانین همراه با پسوند مصدری «ی» است. دقت در این ترکیبات و مواد قانونی آنها، نشان می‌دهد که تنها مفهوم لغوی «اضطراری» مدنظر بوده است؛ مانند: ماده ۳۲ آیین‌نامه دادرسی و دادگاه‌های ویژه روحانیت: در خصوص تعقیب کیفری دارندگان پایه قضائی، لازم است قبلاً توسط دادرسی ویژه درخواست تعلیق شود... در غیر اینصورت یا در موارد اضطراری به تشخیص دادستان منصوب، اقدام قضائی خواهد شد...

با ملاحظه و دقت در موارد بالا می‌توان این گونه نتیجه‌گیری کرد که هرگاه کلمه اضطرار با یاء مصدری به کار گرفته شود و به عنوان مضاف‌الیه، دارای مضافی از قبیل مواقع، موارد، جلسات و غیره باشد، مفهوم نیاز شخصی وجود ندارد و در تمام موارد می‌توان به جای اضطراری کلمه «ضروری» را به کار برد. در زبان فارسی به تصریح اهل لغت، مفهوم کلمه «اضطرار» با «اضطراری» متفاوت است؛ در لغت‌نامه دهخدا در بیش از بیست معنی ارائه شده برای «اضطرار»، معنای «ضرورت» برای «اضطرار» ثبت نشده، اما «اضطراری» به «ضروری» معنا شده است (Dehkhoda, Dateless: Ezterar & Ezterari Words) و این نشان‌گر تفاوت مفهومی اضطرار و اضطراری در زبان فارسی است. بدین ترتیب می‌توان ادعا کرد که کلمه «اضطرار» در زبان فارسی، در لغت و در قانون، در مفهوم «نیاز شخصی» به کار رفته و کلمه «اضطراری»، مفهوم «ضروری» را داراست.

۳.۲. رویکرد قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ به «اضطرار» و «ضرورت»

کلمه «ضرورت» در قوانین به مناسبت‌های گوناگون به کار رفته است. مفهوم ضرورت در غالب این استعمالات، مفهوم لغوی (نیاز و ناچاری) است. تنها چند مورد انگشت‌شمار از این استعمالات را می‌توان در قالب اصطلاح حقوقی معنا کرد. این چند مورد نیز از نظر مفهوم حقوقی، یکسان نیستند. تعداد قابل توجهی از استعمالات «ضرورت» در مفهوم لزوم است که تردیدی در اینکه این کلمه

هیچ‌گونه بار حقوقی ندارد، نیست. برای مثال، ماده ۱ قانون تعزیرات حکومتی: «با توجه به ضرورت نظارت و کنترل دولت بر فعالیت‌های اقتصادی متخلفین... تعزیر می‌شوند». در برخی موارد از کلمه «ضرورت» در مقام جواز رفتاری که قاعدتاً در غیر حالت ضرورت جایز نبوده، استفاده شده است. برای مثال، ماده ۷۶ قانون مجازات جرایم نیروهای مسلح: «منظور از عذر موجه مندرج در این قانون مواردی است از قبیل: ... ب: فوت همسر، پدر، برادر، خواهر و اولاد (در زمانی که عرفاً برای مراسم اولیه ضرورت دارد)»...». در این قبیل موارد، ضرورت، حکم قانون را تغییر نمی‌دهد، بلکه ضرورتی عرفی یا اداری جواز عملی را اقتضا می‌کند. در مواردی دیگر، هرچند ضرورت عنوان حقوقی خاص خود را ندارد، در عین حال موجب تغییر روال عادی قانونی و مجوز رفتاری می‌گردد که تا قبل از بروز حالت ضرورت وجود نداشته است. برای مثال، ماده ۳۰ قانون جرایم رایانه‌ای: «قوه قضائیه موظف است به تناسب ضرورت، شعبه یا شعبی از دادسراها، دادگاه‌های عمومی و انقلاب، نظامی و تجدیدنظر را برای رسیدگی به جرایم رایانه‌ای اختصاص دهد».

گذشته از موارد یادشده، موارد دیگری از استعمال ضرورت در قوانین هست که مصداق ضرورت حقوقی است. این‌گونه موارد، رفتاری را که در غیر حالت ضرورت، امری غیرقانونی است، تنها به علت ضرورت (نیاز غیرشخصی) جایز می‌شمارد. برای مثال، ماده ۵۷۹ قانون مجازات اسلامی: «کندن موی سر ... به جهت ضرورت‌های پزشکی لازم باشد، دیه یا ارش ندارد». در این قبیل موارد، اموری در حالت «ضرورت» جایز شمرده شده است که در غیر صورت ضرورت انجام آن‌ها ممنوعیت قانونی دارد. از سوی دیگر نمی‌توان جواز ارتکاب این اعمال را، اضطرار دانست. چه اینکه در هیچ‌یک از این امور، نیاز شخصی موجب اقدام نیست. بلکه ضرورتی از قبیل پزشکی، دولتی، ملی یا احقاق حق شخص ثالث، موجب جواز این اقدامات می‌گردد. ضرورت نیز در هیچ یک از این موارد، تنها به معنای لغوی آن (نیاز) نیست و بنابراین نمی‌تواند به عنوان «شرط ضرورت» مستند علل و عوامل دیگر از قبیل اکراه، اجبار، دفاع مشروع و غیره باشد، بلکه به عنوان «قاعده ضرورت»، موجب جواز این رفتارها گردیده است.^۱

ماده ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲، اضطرار و ضرورت را تبیین نموده است. افزودن مثال «بیماری» به این ماده به‌عنوان عاملی داخلی که تاکنون ذکری از آن در تمثیلات قانونی نبود، نشان‌گر آن است که قانون‌گذار، منشاء و مبنای خطری را که موجب تهدید جان یا مال می‌شود، به بلایا و حوادث طبیعی یا حوادث غیرطبیعی محدود ننموده و حتی ناتوانی جسمی را که مستقیم یا غیرمستقیم دارای منشاء داخلی است، به عنوان منشأ و مبنای اقدام برای حالت اضطرار و ضرورت پذیرفته است. تبصره این ماده در مقام تصریح این مورد است که هرگاه اقدامات فرد موظف، مستلزم وجود خطراتی جانی یا مالی باشد که از ابتدا و عرفاً آمیخته با چنین تکلیفی است، نمی‌تواند از ایفای وظایفی که به موجب قانون یا قرارداد به عهده او واگذار گردیده، امتناع ورزد. البته نمی‌توان گفت به استناد تبصره ماده ۱۵۲، فرد موظف باید به ایفای وظایف قانونی خود مبادرت ورزد، هرچند این وظیفه، مستلزم از دست دادن جان وی باشد. زیرا تکلیف، «ایفای وظایف قانونی» است که در درون خود شرط حفظ جان و شرایط عامه تکلیف را دارد. هیچ‌گاه قانون‌گذار فردی را تکلیف نمی‌کند که برای انجام وظیفه، جان خود را از دست بدهد. بنابراین بر خلاف آنچه بعضاً اعلام شده است (Shams Nateri & Riyazat, 1392: 388)، اطلاق تبصره، انجام وظیفه در هر حال ولو بذل جان را شامل نمی‌شود. درخصوص اینکه آیا ماده ۱۵۲ تنها در مقام بیان «قاعده اضطرار» است یا «قاعده ضرورت» را نیز شامل می‌شود، دو گونه اظهارنظر می‌توان داشت:

اول: ماده ۱۵۲ در مقام بیان هر دو قاعده اضطرار و ضرورت است و عبارت «خود یا دیگری» مفید این معنی است که هرگاه شخصی برای رفع نیاز شخصی (اضطرار)، مبادرت به ارتکاب جرمی نماید و یا برای رفع نیاز دیگری (ضرورت)، قابل مجازات نخواهد بود. این برداشت از آن جهت که با نظر قانون‌گذار در تبعیت از قانون‌گذاری کشورهای اروپایی مبنی بر یکسان‌بودن ضرورت و اضطرار مطابقت دارد، دور از واقعیت نیست. به‌علاوه که با عدم تقنین ماده‌ای قانونی که قاعده ضرورت را صراحتاً مورد حکم قرار

^۱ «شرط ضرورت» در مفهوم لغوی به معنای «ناچاری» است و در غالب موانع مسئولیت کیفری یکی از شروط جواز ارتکاب عمل مجرمانه و مقیاس سنجش مقدار عمل است. اما «قاعده ضرورت» جواز ارتکاب رفتار مجرمانه برای رفع «نیاز دیگری» در شرایط ضرورت است. به عبارت دیگر، شرط ضرورت، مقسم چند مانع مسئولیت کیفری و قاعده ضرورت، خود یکی از قسیم‌های آن است.

داده باشد، تأیید می‌گردد. در عین حال و با مذاقه در مواد دیگر از قانون مجازات اسلامی، می‌توان مصادیقی برای قاعده ضرورت یافت، برای مثال بندهای ب و ج ماده ۱۵۸، ۴۹۷، ۵۱۰ و ۷۱۸. بنابراین اگر قانون‌گذار نظر به تقنین قاعده ضرورت در ماده ۱۵۲ می‌داشت، قاعدتاً نمی‌بایست این مواد را به دنبال آن ذکر می‌کرد. البته ممکن است مواد یادشده از باب ذکر خاص بعد از عام و به منظور تأکید بر مفاد آن باشد و از این حیث نمی‌توان این مواد را منافی تقنین قاعده ضرورت در ماده ۱۵۲ شمرد. تغییر مفاد ماده ۵۵ قانون مجازات سابق ذیل تبصره ماده ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی ۱۳۹۲ که منتهی به حذف عبارت «دیه و ضمان مالی از حکم این ماده مستثنی است» و جایگزینی تبصره جدید، می‌تواند نشان‌گر دقت قانون‌گذار به تفاوت احکام اضطرار و ضرورت از یک‌سو و مورد حکم قراردادن اضطرار و ضرورت در یک ماده (۱۵۲)، از سوی دیگر باشد.

دوم: درمقابل می‌توان با نوعی تفسیر خاص از «دیگری» در ماده ۱۵۲ این ماده را تنها در مقام بیان قاعده اضطرار دانسته، قاعده ضرورت را در مواد دیگر قانون جستجو کرد. گاه تلاش برای رفع خطر از دیگری، مصداق اضطرار است و آن، جایی است که اقدام‌کننده، مکلف به حفظ جان دیگری است؛ مانند آنکه طفل شیرخواری به واسطه نبود غذا یا شیر، در معرض تلف بوده و مادر وی ناچار به سرقت شیر یا غذا برای طفل گردد. در این مثال و مانند آن، هرچند مضطر واقعی طفل است و مادر برای رفع «نیاز دیگری»، مبادرت به سرقت می‌نماید، اما از آنجا که مادر وظیفه نگهداری طفل را دارد به مادر عرفاً اطلاق «مضطر» می‌شود و شرایط او از نظر قانونی، شرایط «اضطرار» خواهد بود. بر این اساس، چنانچه «دیگری» در قانون به افرادی که حفظ آنان برای اقدام‌کننده لازم و به نوعی وابستگی شدید بین آنان برقرار باشد، تفسیر شود، ماده ۱۵۲ و مواد مشابه آن تنها در مقام بیان اضطرار خواهد بود و قاعده ضرورت براساس مواد دیگر قانون باید تقنین و تبیین شود.

البته خواه ماده ۱۵۲ در مقام بیان «قاعده ضرورت» باشد و خواه نباشد، به شرحی که در این پژوهش آمده، از حیث مبانی، مستندات، آثار و احکام، با «قاعده اضطرار» متفاوت و پس از تعیین هریک، آثار و تبعات ویژه آن جریان خواهند یافت. با این توضیح و از آنجا که قانون باید عاری از ابهام و دوپهلویی باشد، قصد مقنن یکسان‌پنداری این دو نبوده و نمی‌توان پذیرفت یک ماده و یک حکم شامل هر دو وضعیت باشد. بنابراین نگارندگان با دیدگاه دوم موفق‌اند.

۴. جهات اشتراک و افتراق «اضطرار» و «ضرورت»

با توجه به مطالب یادشده، «اضطرار» و «ضرورت» از یکدیگر متمایزند و هریک مستندات، آثار، احکام و ویژگی‌های خود را داراست که این اثر به آنها پرداخته است. اما عواملی از جمله عدم تفکیک ابتدایی متون روایی و فقهی، عدم تعریف اصطلاحات، عدم طرح مسائل در محل اصلی خود یا محل مستقل، ورود اصطلاحات مشابه از حقوق خارجی، کاربرد عبارت «خود یا دیگری» در قوانین کیفری، فقدان مستند قانونی مستقل برای «ضرورت»، و اشتراک لفظی «قاعده ضرورت» با «شرط ضرورت» در موانع مسئولیت کیفری باعث خلط این دو مفهوم گشته‌اند. برای تبیین این دو مفهوم و جلوگیری از خلط آنها جهات اشتراک و افتراق‌شان بیان می‌گردد.

۴.۱. جهات اشتراک «اضطرار» و «ضرورت»

عموم اشتراکاتی که بین اضطرار و ضرورت به نظر می‌رسد، ویژگی‌هایی است که بین یکی از این دو مانع یا هر دو آنها با یک یا چند مانع دیگر از موانع مسئولیت کیفری مشترک است و این نشان می‌دهد که یکسان‌پنداری آن دو هیچ‌گونه توجیه جدی، منطقی و حقوقی ندارد.

- «وجود ناچاری» که اساس بسیاری از موانع مسئولیت کیفری دیگر هم هست.
- «رعایت قاعده اهم و مهم» نیز منحصر در این دو مانع مسئولیت کیفری نیست.
- «عدم مجازات مرتکب» که اساساً آنچه همه موانع مسئولیت کیفری را تحت یک عنوان قرار داده، همین ویژگی است و منحصر در اضطرار و ضرورت نیست.

- «جواز رفتار در حد رفع خطر» بدین معنا که با هر مقدار از رفتار، خطر رفع و شرط ضرورت منتفی گردد، از همان مرحله هرگونه اقدامی عنوان کیفری خواهد داشت. این ویژگی نیز منحصر در این دو مانع مسئولیت کیفری نیست.
- «عدم دخالت مستقیم عامل انسانی» بدین معنا که عامل انسانی به صورت مستقیم، مبادرت به ایجاد حالت ضرورت یا اضطرار ننموده است، به نحوی که رفع آن عامل موجب رفع ضرورت و اضطرار گردد. گاهی عامل انسانی موجب ایجاد حالت ضرورت یا اضطرار می‌شود، لیکن رفع این عامل انسانی موجب رفع حالت ضرورت یا اضطرار نمی‌گردد. مانند آنکه کسی در حالت تشنگی با وجود امکانات، آب را از دیگری دریغ دارد. در این حالت هرچند اضطرار یا ضرورت حادث می‌شود، لیکن رفع تشنگی مستلزم برخورد با عامل انسانی نیست. بلکه یافتن آب، موجب رفع تشنگی است. به عبارت دیگر اضطرار یا ضرورت به لحاظ «فقدان» یک عامل لازم برای رفع نیاز و خطر است، نه مستقیماً به خاطر «وجود» عامل انسانی. درحالی که در اکراه، عامل انسانی موجب ناچاری و ناگزیری است و در دفاع مشروع نیز عامل ایجاد خطر، می‌تواند عاملی انسانی باشد. شاید بتوان این وجه اشتراک را تنها وجه اشتراک اضطرار و ضرورت نامید که دیگر موانع مسئولیت کیفری با آنها مشترک نیستند.

۴.۱. جهات افتراق «اضطرار» و «ضرورت»

به دنبال احصاء جهات اشتراک دو مفهوم اضطرار و ضرورت، در ادامه جهات افتراق این دو اصطلاح بررسی می‌شود. اولین وجه افتراق، مستندات فقهی است که شرح آن گذشت و سپس؛

۴.۱.۱. «آثار وضعی»

عمده تفاوت اضطرار و ضرورت که می‌تواند فارق اساسی این دو نهاد باشد، همین مورد است. مهم‌ترین اثر، «تفاوت در ضمان» یا «احکام وضعی» است. ثبوت ضمان در موارد اضطرار مسلم است؛ لیکن با چنین قاطعیتی در همه موارد ضرورت نمی‌توان قائل به ضمان گردید. در عین اینکه احادی از فقها یا حقوق‌دانان در ثبوت ضمان در اضطرار تردید ندارند، نحوه استدلال آنان درخصوص تعلق ضمان به مضطر، در عین جواز عمل توسط وی متفاوت است و بسیاری از این اختلاف نظرات در میان فقها به نحوه تفسیر و برداشت ایشان از حدیث رفع برمی‌گردد. غالب فقها و اصولیین معتقدند حکم حرمت و سپس مجازات، در حالت اضطرار برداشته می‌شود. در مقابل، برخی معتقدند رفع به معنی دفع است و موجب می‌شود که در حالت اضطرار، حرمت از عمل برداشته شود. مانند علامه طباطبائی که «ذیل آیه ۱۷۳ سوره بقره با استناد به جمله ان الله غفور رحیم، ملاک نهی و حرمت را همچنان باقی می‌داند و اذن شارع را از باب تخفیف و رخصت قلمداد می‌کند، مع الوصف ضمن تفسیر آیه ۳ سوره مائده نوشته است که در اضطرار غفران و رحمت الهی به منشاء حکم تعلق می‌گیرد و حکم حرمت را برداشته و عمل مضطر را مباح می‌نماید» (Mohaghegh, 1379: 141). در هردو حال، مفاد حدیث رفع، امتنانی است و از باب امتنان، مجازات رفع شده و از آنجا که رفع ضمان، برای صاحب مالی که در اثر اضطرار به او زیانی وارد شده، خلاف امتنان است، ضمان باقی می‌ماند. بنابراین از آنجا که مضطر با فعل اضطراری خود، موجب تلف مال دیگری گردیده است، احکام قاعده اتلاف جاری بوده و در هر مورد باید نسبت به جبران خسارات وارده اقدام نماید (Madadi, 1394/05/12).

لیکن تصمیم‌گیری درخصوص ضمان در موارد ضرورت، بستگی به شرایط هر مورد دارد. به عبارت دیگر، از حیث ضمان، در اضطرار شرایط همواره یکسان است؛ نیاز شخصی فردی موجب زیان به دیگری شده است و بنابراین منتفع از این خسارت، خود، عامل زیان است و باید زیان را جبران نماید. اما در موارد ضرورت، اول: نیاز، نیاز شخص اقدام‌کننده نیست. دوم: مالک حق یا مالی که در حال ضرورت، خسارتی متوجه او شده است، همواره منحصر در فرد دیگری غیر از مضطر نیست. بلکه مالک مال یا حق، ممکن است شخص اقدام‌کننده یا شخصی که برای رفع نیاز وی اقدام صورت پذیرفته و یا حتی شخص ثالث باشد. بدین ترتیب ضمان در ضرورت تابع سه قاعده مختلف است؛ قاعده اقدام، قاعده احسان و قاعده اتلاف.

گاه اقدام‌کننده، به منظور رفع خطر از دیگری، چاره‌ای جز ورود زیان به خود ندارد. در اینکه در چنین مواردی ضمان خسارات وارده به عهده چه کسی است، صراحت فقهی وجود ندارد. یکی از قواعدی که می‌تواند در برخی از این گونه موارد کاربرد داشته باشد، قاعده اقدام است. با وجود مباشرت، تردیدی در عدم مسئولیت غیر، علی‌القاعده نیست و فرض اقوی بودن سبب از مباشر به مفهوم عرفی آن که در حالاتی مانند صغر و جنون و جهل پدید می‌آید، نیز منتفی است. مباشر عاقل و بالغ و مختار اقدام به ضرر خویش نموده است و قاعداً نباید دیگری ضامن باشد. اما درخصوص محرز بودن همین میزان دلالت برای قاعده اقدام نیز تردید وجود دارد و اثبات یا رفع مسئولیت از دیگری در مقابل مالک به استناد اقدام، متفق علیه فقها نیست. اظهارنظر شده است در حالت اقدام هرگاه زیان وارده به اقدام‌کننده موجب جلوگیری از زیان بیشتر به منتفع باشد، منتفع مسئول جبران خسارت اقدام‌کننده خواهد بود. خواه زیان وارده به اقدام‌کننده زیان مالی باشد و خواه زیان جانی (Bahrani, 1394/05/12).

از سوی دیگر، اگر قرار باشد مالک حق مراجعه به دیگری را داشته باشد، آن فرد چه کسی است؟ من له الغنم فعلیه الغرم، قاعداً کسی که از این زیان منتفع شده، باید بابت نفع بیشتری که نصیب او شده، زیان وارده به اقدام‌کننده را جبران سازد. تنها مشکلی که همچنان باقی است، آن است که منتفع از کسی نخواسته تا برای نفع او اقدامی علیه مال یا جان خود انجام دهد تا اکنون مسئول پرداخت خسارت وارده به او باشد. امری که می‌تواند این عدم اذن را جبران نماید، «ضرورت» است. ضرورت موجب شده است تا امکان اخذ اذن از منتفع وجود نداشته باشد و متعارف بودن اقدام اقدام‌کننده موجب می‌شود که فرض شود منتفع در حالت ناچاری، قاعداً راضی بوده است تا به منظور حفظ جان یا مال معتابه او، خسارتی به دیگری وارد آید و او خود را ملزم به پرداخت خسارت وارده بداند. به عبارت دیگر عرف و عقل حکم می‌کند که به منظور پیشگیری از زیان بیشتر، زیان کمتر تحمل شود. خواه اقدام‌کننده، به مال دیگری خسارت وارد سازد و خواه اقدام‌کننده، مالک بوده و به مال خود خسارت زند. اقدام متعارف وی می‌تواند منتهی به مسئولیت منتفع به جبران خسارات وارده به اقدام‌کننده شود. البته اقدام‌کننده نمی‌تواند با وجود علم یا اعلام عدم رضایت کسی که مال یا جاننش در خطر است، خواه تصریحاً ذکر شده و خواه اقدام‌کننده به نحوی از آن آگاه باشد، مبادرت به رفع خطر نموده، سپس برای جبران خسارات وارده به خود، به منتفع مراجعه نماید. هر چند در این حالت ممکن است براساس مبانی شرعی نجات جان دیگری نیازمند رضایت او نباشد.

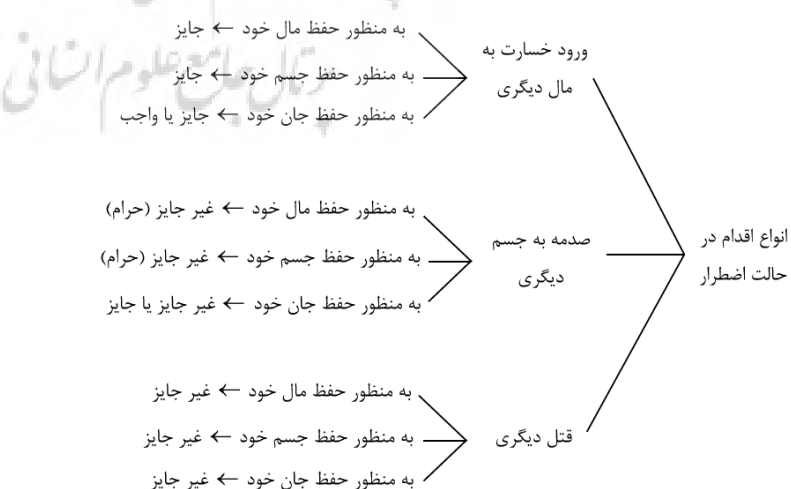
گاه صدمه وارده توسط اقدام‌کننده، متوجه منتفع است. یعنی اقدام‌کننده در حالت ضرورت، به درستی تشخیص می‌دهد که می‌تواند با ورود خسارتی کمتر به منتفع، از ورود خسارت بیشتری به وی پیشگیری نماید. این موارد علی‌الاصول ذیل قاعده احسان بحث می‌شوند. گاه شخص محسن مبادرت به رفتاری می‌کند که نفع صاحب مال در آن است و نفس اقدام، زیان‌بار نیست. لیکن اتفاقاً در اثر اقدامات وی، خسارتی متوجه مالک می‌شود و گاه شخص محسن از ابتدا می‌داند نفس اقدام وی موجب زیان صاحب مال است، لیکن اقدام او برای حفظ مال یا ارزش تر یا جان مالک، ضرورت دارد. همچنین از جهت دیگری، گاه اقدام محسن مانع ورود خسارت به منتفع می‌گردد و گاه اقدام وی موجب نفع منتفع می‌شود. فقها در هر دو صورت احکام قاعده احسان را جاری دانسته و حکم به عدم مسئولیت محسن داده‌اند (Farahi, 1430: 33). درخصوص قاعده ضرورت، هرچند محسن در هر دو صورت، فاقد مسئولیت دانسته شده، لیکن نظر به اینکه موضوع پژوهش حاضر در قاعده ضرورت، ارتکاب جرم است و علی‌القاعده نمی‌توان به منظور رساندن سود به دیگری، مبادرت به ارتکاب جرم نمود، موضوع بحث منحصر به ورود زیان خواهد بود. از سوی دیگر، زیان وارده بر اثر اقدامات محسن، می‌تواند نسبت به اموال و یا تمامیت جسمانی فرد باشد. درخصوص ورود زیان به اموال فرد، در هر دو حالت ورود احتمالی خسارت و یا ورود عمدی خسارت، قاعده احسان موجب عدم مسئولیت محسن خواهد بود. لیکن درخصوص ورود آسیب بدنی به فرد منتفع از ورود آسیب، چنانچه این آسیب به صورت اتفاقی به وی وارد شده باشد، تنها درخصوص دیه و چنانچه این آسیب به منظور پیشگیری از خطر مهم‌تر و از عمد وارد شده باشد، درخصوص تعلق قصاص یا دیه، قابل بررسی است. ظاهراً قاعده احسان، رافع مسئولیت دیه نیست و تنها قصاص را ساقط می‌کند. چنانچه درخصوص آسیب بدنی که توسط ولی به منظور تأدیب به طفل وارد می‌شود، از آنجا که قصد تأدیب بوده و اتفاقاً موجب آسیب بدنی شده، قصاص ساقط و از آنجا که انتساب محرز است، دیه ثابت خواهد بود (Khoei, Dateless: 211). از آنجا که در مسئول شناخته شدن جهت پرداخت دیه، صرف انتساب

کافی است، نگارندگان با این دیدگاه موافق‌اند. اما بنا به نظری دیگر، از آنجا که احسان هرگونه مسئولیتی را رفع می‌نماید، این عدم مسئولیت حتی شامل قصاص، دیه و تعزیر و حد هم می‌شود (Qaeni, 1424: 171). لازم به ذکر است، هیچ یک از قواعد ضرورت و احسان، مقدمه و یا شرط تحقق دیگری نیستند و هریک قاعده‌ای مستقل‌اند که می‌توانند در برخی موارد، به صورت اتفاقی مقدمه دیگری و یا مجرای دیگری قرار گیرند و در این گونه موارد، هر دو قاعده در یک مصداق خارجی، کاربرد خواهند داشت. وقتی اقدام‌کننده به مال شخص ثالثی خسارتی وارد کرده و شخص دیگری هم از این خسارت منتفع شده باشد، مالک براساس قاعده اتلاف به شخص اقدام‌کننده که تلف منتسب به اوست (مباشراً یا تسبیحاً)، مراجعه می‌نماید. شخص اقدام‌کننده نیز براساس اینکه از باب احسان و با ورود خسارت به دیگری، سودی به منتفع رسانده، می‌تواند برای جبران خسارت، به منتفع مراجعه نماید. حکم به امکان مراجعه مستقیم زیان‌دیده به منتفع نیز دشوار است، زیرا رابطه‌ای بین آن دو از جهت انتساب ورود زیان وجود ندارد (Hashemi Shahrudi, 1393/12/15).

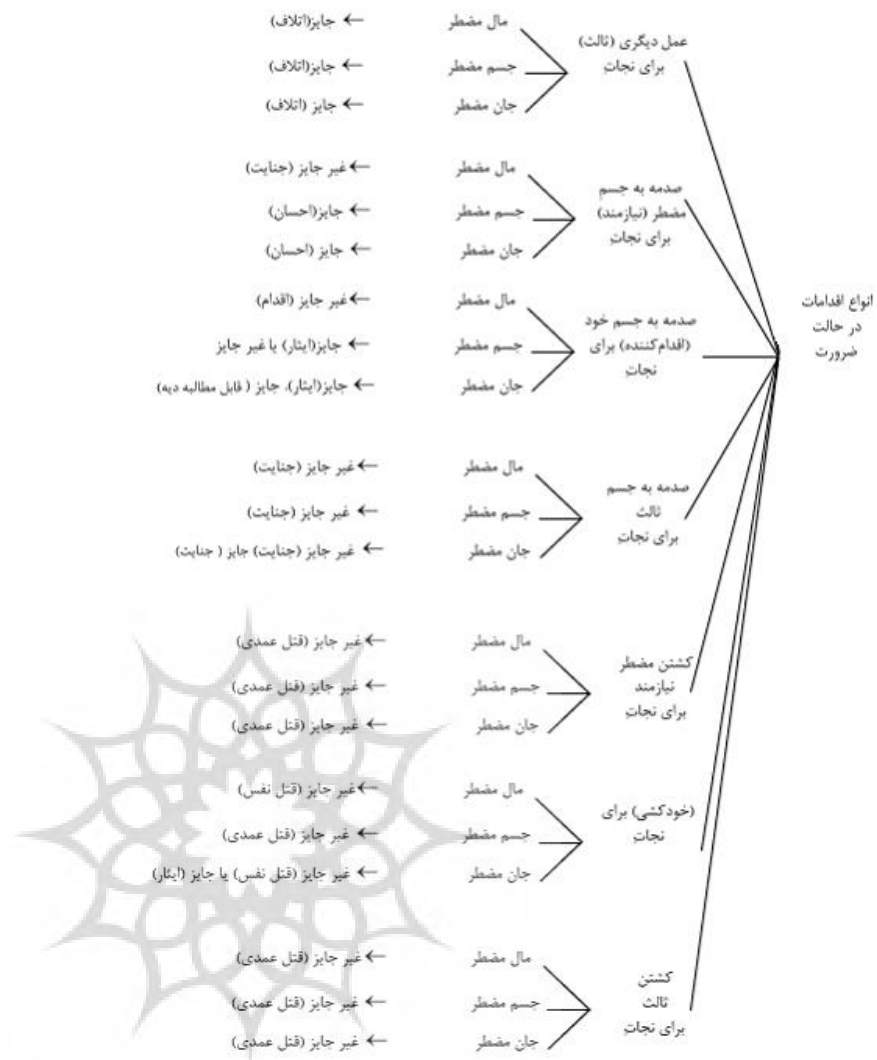
۴.۲.۲. «احکام تکلیفی»

درخصوص اینکه آیا جواز ارتکاب رفتار مجرمانه در حالت اضطرار، تبدیل به وجوب نیز می‌شود، اختلاف نظر وجود دارد که ناشی از برداشت‌های مختلف از مستندات اضطرار است. این موضوع در فقه، گاهی تحت عنوان عزیمت یا رخصت بودن اضطرار مطرح گردیده است. به نظر می‌رسد صحیح‌ترین نظر این است که تنها می‌توان به استناد ادله اضطرار، حکم وجوب یا حرمت را مرتفع و آن را «رخصت» در مقابل عزیمت دانست. البته این جواز دارای محدودیتی است مبنی بر اینکه درخصوص جرایم علیه تمامیت جسمانی، نمی‌توان به اضطرار تمسک جست. بنابراین رفتار مضطر از جهت حکم تکلیفی، علی‌القاعده، جایز و در مواردی که جان مضطر در معرض تلف باشد و بتواند با مال دیگری از تلف جان خود ممانعت کند، واجب و در مواردی که منتهی به ورود جنایت به نفس دیگری باشد، حرام است.

در ضرورت، اقدام‌کننده، منتفع از اقدام و زیان‌دیده در همه موارد ثابت نیستند و بدین لحاظ اظهار نظر درخصوص حکم ضرورت اعم از تکلیفی و وضعی (که گذشت)، متفاوت خواهد بود. درخصوص ضرورت برخلاف اضطرار، مستندات قاطعی وجود ندارد و حاکمیتی از سوی ادله ضرورت بر ادله دیگر نیست. زیرا عبارت «الضرورات تبیح المحظورات» مستند روایی صریحی ندارد و دیگر ادله ضرورت نیز -در عین پذیرش آن- از چنان استحکامی که بتوانند بر قواعد مسلم مقابل خود از قبیل حرمت مال مؤمن یا حرمت تعدی به جان یا مال دیگری حاکم باشند، برخوردار نیستند. در ضرورت حکم به جواز به صورت عام نمی‌توان داد و تنها در موارد استثناء که دلیل قاطعی بر جواز عمل اقدام‌کننده یافت شود، مجاز خواهد بود. در غیر این صورت، اصل حرمت و عدم جواز پابرجاست. نمودار احکام تکلیفی در حالت اضطرار و ضرورت به تفکیک نشانگر تفاوت جدی احکام و آثار این دو نهاد است:

نمودار ۱: احکام تکلیفی در حالت اضطرار

نمودار ۲: احکام تکلیفی در حالت ضرورت

در پایان شایان ذکر است، اضطرار، نوعی حالت درونی و نیاز شخصی است و عرفاً نمی‌توان آن را بر اشخاص حقوقی اطلاق کرد؛ به خلاف حالت ضرورت که در مورد اشخاص حقیقی و حقوقی هر دو صادق است.

۵. نتیجه‌گیری و پیشنهادها

آنچه مسلم است یکسان‌پنداری «ضرورت» و «اضطرار» با اینکه از یک ریشه و مصدراند، موجب خلط مستندات، آثار و احکام هر دو می‌گردد. از حیث مستندات، اضطرار در آیات متعدد قرآنی آمده است، اما ضرورت به طور صریح و خاص فاقد هرگونه مستند قرآنی است. از حیث سنت، اضطرار به صورت عام و خاص دارای مستندات بسیاری است، اما مستند روایی ضرورت عبارت «الضرورات تبیح المحظورات» که اساساً مبنای روایی نداشته، قابل استناد برای ضرورت نیست. بنابراین، ضرورت از کلیات جواز اقدامات در حالت ضرورت قابل استنباط است. از حیث آثار وضعی، ثبوت ضمان در اضطرار اجماعی است، درحالی‌که در ضرورت علاوه بر اینکه مواردی تحت حکم اقدام، احسان و ضمان قرار می‌گیرند، موارد بسیاری مورد حکم قطعی از حیث فقهی و حقوقی قرار نگرفته‌اند. از حیث آثار تکلیفی، حکم اضطرار علی‌الاصول جواز است، اما حکم ضرورت می‌تواند در گستره‌ای از وجوب، جواز و حرمت قرار گیرد.

همچنین اضطرار مختص اشخاص حقیقی است، اما جانب ضرورت می‌تواند عارضی برای اشخاص حقیقی و حقوقی گردد. نتیجه نهایی این پژوهش این است که «قاعده ضرورت»، «غیر از نیاز شخصی» را در بر می‌گیرد، اما «اضطرار» منحصر در «نیاز شخصی» است^۱ و همین امر نشان‌دهنده لزوم اصلاح قوانین و به کارگیری صحیح این دو عبارت فقهی در قانون است. از تفسیر موسّع ماده ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی و مشمول دانستن ضرورت به عنوان یکی از مصادیق آن، نمی‌توان یکسان بودن ضرورت و اضطرار را نتیجه گرفت. اظهار نظر در خصوص موضوع ضرورت و اضطرار در قانون مجازات اسلامی بدین شرح است که مواد کنونی صرف نظر از برداشتهای مختلف از ماده ۱۵۲ و نیز مواد دیگری که به نوعی مباحث ضرورت را مطرح ساخته‌اند، پاسخگوی موارد مختلف و متنوع ضرورت از یکسو و پاسخگوی موضوع ضمان مالی و دیه اضطرار و ضرورت از سوی دیگر نبوده، نیازمند دقتی ویژه و تقنین موادی دیگر پس از تنقیح احکام فقهی آن خواهد بود. چنانچه قانون‌گذار بخواهد بر اساس بحث ضرورت، رفع نیاز مراجع قضایی و حقوقی را بنماید، چاره‌ای جز اختصاص موادی به این امر ندارد. یعنی ماده ۱۵۲ قانون مجازات اسلامی بیان‌کننده اضطرار باشد و عبارت «دیگری» در این ماده مشمول اشخاصی باشد که مضطر وظیفه حفاظت از آنها را داشته است و برای ضرورت ماده مجزایی تصویب گردد. موضوعی که تاکنون در قانون‌گذاری کیفری سابقه روشن و منقحی ندارد.

References:

- A Group of Researchers, Under the Supervision of Sayed Mahmoud Shahroudi (1385 SH). **Jurisprudence Dictionary According to the Religion of Ahl al-Bayt**. Volume 1. Second Edition. Qom: Fiqh Ahl al-Bayt. [In Persian]
- A Group of Researchers, Under the Supervision of Sayed Mahmoud Hashemi Shahroudi. (1417 AH). **The Encyclopedia of Fiqh al-Jawahir**. First Edition. Beirut: al-Ghadir Printing and Publishing. [In Arabic]
- Al-Farahidi, K. I. A. (1414 AH). **Arrangement of the Book of al-Ein**. First Edition. Qom: Osveh. [In Arabic]
- Al-Hosseini, A. A. (2011 AD). **Necessity in Criminal Liability, Comparative Study**. First Edition. Beirut: al-Halabi al-Hoquqiyah. [In Arabic]
- Al-Khoury al-Shartuni al-Lebnani, S. (1403 AH). **The closest resources in Arabic Passover and Shurad**. Qom: Marashi Najafi Library. [In Arabic]
- Allameh Helli, H. I. Y. (1412 AH). **Montahi al-Matlab Fi Tahghigh al-Mazhab**. Volume 7. First Edition. Mashhad: Islamic Research Academy. [In Arabic]
- Allameh Helli, H. I. Y. (1413 AH)(A). **Qawaed al-Ahkam**. Volume 3. First Edition. Qom: Jame'at al-Modaresin. [In Arabic]
- Allameh Helli, H. I. Y. (1413 AH)(B). **Mokhtalef al-Shia**. Second Edition. Qom: Jame'at al-Modaresin. [In Arabic]
- Allameh Helli, H. I. Y. (1420 AH). **Tahrir al-Ahkam**. Volume 5. First Edition. Qom: Imam Sadiq. [In Arabic]
- Al-Mousavi al-Khomeini, R. (1378 SH). **Al-Rasael al-Eshrah**. First Edition. Tehran: Organizing and Publishing the Works of Imam Khomeini. [In Arabic]
- Ameli, H. I. A. (1426 AH). **Using the Right of the Imam (peace be upon him) in the Time of Occultation**. First Edition. Qom: Islamic Jurisprudence Encyclopedia on the Religion of Ahl al-Bayt. [In Arabic]
- Ameli, M. I. M. (Shahid Awal)(1417 AH). **Al-Dorous al-Shareiyah**. Volume 3, Second Edition. Qom: Jame'at al-Modaresin. [In Arabic]
- Ameli, Z. I. A. (Shahid Thani)(1413 AH). **Masalek al-Afham**. Volume 7. Qom: al-Maaref al-Islamiah. [In Arabic]
- Amid Zanjani, A. A. (1382 SH). **Ayat al-Ahkam**. First Edition. Tehran: Islamic Sciences Studies and Research Office. [In Arabic]
- Ansari Dezfouli, M. I. M. A. (Sheikh Ansari)(1411 AH). **Book of Forbidden Gains and Selling, Options**. Volume 8. First Edition. Qom: Dar al-Zakhaer. [In Arabic]

۱. مجموعه مباحث اصولیین و فقها هم تا آنجا که به بحث اضطرار مربوط می‌شود، هیچ‌گاه از رفع نیاز شخصی فراتر نرفته و مثال‌های آنان نیز تنها در همین محدوده خلاصه می‌شود.

- Bahrani, Y. (1405 AH). **Al-Hadaeq al-Nazara**. Volume 25. First Edition. Qom: Jame'at al-Modaresin. [In Arabic]
- Bahrani, Mohammad Sanad. Monday morning and evening, 1394/05/12 SH. Face-to-face Interview.
- Barghi, A. A. I. M. (471 AH). **Al-Mahasen**. Volume 2. Qom: Dar al-Kotob al-Islamiyah. [In Arabic]
- Dehkhoda, A. A. (Dateless). **Dehkhoda Dictionary**. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Eftekhari Jahromi, G. (1368 SH). **Dictionary of legal terms, English-Persian**. Out of place. [In Persian]
- Eftekhari Jahromi, G. (1377 SH). **Translation of Law Texts**. Tehran: Yalda. [In Persian]
- Farrokhi Siri, M. (1376 SH). **Criminal Terminology**. First Edition. Bandar Abbas: Ji Ji Ka. [In Persian]
- Hashemi Shahrudi, S. M. (1431 AH). **Lights and Opinions**. Volume 2. First Edition. Qom: Encyclopaedia of Islamic Jurisprudence. [In Arabic]
- Hashemi Shahrudi, Sayed Mahmoud. Friday morning 1393/12/15 SH. Face-to-face Interview.
- Helli, M. I. I. (1410 AH). **Al-Saraer**. Volume 2. Second Edition. Qom: Jame'at al-Modaresin. [In Arabic]
- Hor Ameli, M. I. H. (1409 AH). **Tafsil-e Wasael al-Shia Ela Tahsil-e Masael al-shia**. First Edition. Qom: al-Ahl al-Bayt. [In Arabic]
- Ibn Baraj Trablosi, A. A. (1406 AH). **al.Muhazzab**. Volume 2. First Edition. Qom: Jame'at al-Modaresin. [In Arabic]
- Ibn Manzur, A. (1414 AH). **Lisan al-Arab, Fars Sahib al-Jawaib**. Third Edition. Beirut: Dar al-Fakr for Printing and Publishing, Dar al-Sader. [In Arabic]
- Farahi, S. A. (1430 AH). **Al-Tahqiq fi al-Qawaed al-Fiqhiyah**. First Edition. Qom: Islamic. [In Arabic]
- Fazeli Esfahani (Hendi), M. I. H. (1416 AH). **Kashf al-Letham**. First Edition. Qom: Jame'at al-Modaresin. [In Arabic]
- Jafari, M. T. (1377 SH). **Jurisprudential treatises**. First Edition. Tehran: Karamat. [In Persian]
- Kermanshahi, M. Al. I. V. B. (1411 AH). **Maqame al-Fazl**. Volume 1. First Edition. Qom: Allameh Mojadad Vahid Behbahani. [In Arabic]
- Keshavarz, B. (1370 SH). **Legal Dictionary, English to Persian**. Fifth Edition. Tehran: Amirkabir. [In Persian]
- Khajoei Mazandarani Khatounabadi, M. I. (1411 AH). **Rasael al-Feqhiyah**. Volume 2. Qom: Dar al-Kotob al-Islami. [In Arabic]
- Khoei, S. A. Q. (Dateless). **The basics of Takmelat al-Minhaj**. Volume 2. Beirut: Dar al-Zahra. [In Arabic]
- Khoei, S. A. Q. (1386 AH). **Mesbah al-Asul**. Volume 2. First Edition. Najaf: al-Najaf Press. [In Arabic]
- Khoramshahi, B. (1381 SH). **Quran Encyclopedia**. Second Edition. Tehran: Doostan. [In Persian]
- Koleyni, M. I. Y. (1381 AH). **Al-Kafi**. Volume 6. Tehran: al-Sadouq Library. [In Arabic]
- Maalouf, L. (Dateless). **Al-Munajjid in Language and Media**. Second Edition. Tehran: Iran. [In Arabic]
- Madadi, Sayed Ahmad, Monday night 1394/05/12 SH. Face-to-face Interview.
- Majlesi, M. B. (1410 AH). **Bahar al-Anwar al-Jameah Ledorar Akhbar al-Aemat al-Athar**. First Edition. Beirut: Printing and Publishing. [In Arabic]
- Makarem Shirazi, N. (1374 SH). **Tafsir-e Nemooneh**. Preparation and Arrangement: A Collection of Learned Men. Volume 1. First Edition. Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyah. [In Persian]
- Mamoghani, M. H. (1316 AH). **The Ultimate Goal in the Description of Makaseb**. First Edition. Qom: Majma al-Zhakhaer al-Islamiyah. [In Arabic]
- Maraghi, M. A. F. (1418 AH). **Al-Anawin**. Volume 2. First Edition. Qom: Jame'at al-Modaresin. [In Arabic]
- Meshkini, A. (1384 SH). **Fiqh Terms**. Fourth Edition. Qom: Al-Hadi. [In Arabic]
- Mir Mohammad Sadeghi, H. (1370 SH). **Dictionary of Islamic Law**. Second Edition. Tehran: Jihad University. [In Persian]
- Mir Mohammad Sadeghi, H. (1376 SH). **Dictionary of Criminal Law**. Second Edition. Tehran: Mizan. [In Persian]
- Mohaddith Qomi, A. (1387 SH). **The Benefits al-Razaviyah**. Second Edition. Qom: Dar al-Saqalain. [In Arabic]
- Mohaghegh Damad, S. M. (1366 SH). **Rules of Jurisprudence of Civil Section**. Second Edition. Tehran: New Thoughts in Islamic Sciences. [In Persian]

- Mohaghegh Damad, S. M. (1379 SH). **Rules of Jurisprudence of Criminal Section**. First Edition. Tehran: Islamic Sciences Publishing Center. [In Persian]
- Mohaghegh Helli, N. J. I. H. (1418 AH). **Al-Mukhtaser al-Nafe fi Fiqh al-Imamiyah**. Volume 1. Sixth Edition. Qom: Al-Matbouat al-Diniyah. [In Arabic]
- Moghniyeh, M. J. (1421 AH). **Imam al-Sadiq's Jurisprudence**. Second Edition. Qom: Ansarian. [In Arabic]
- Mustafavi, S. H. (1402 AH). **Investigation of the Words of the Holy Qur'an**. First Edition. Tehran: Book Center for Translation and Publishing. [In Arabic]
- Naraghi, M. A. (1415 AH). **Shia documentary**. Volume 14. First Edition. Qom: Al-Albayt Institute. [In Arabic]
- Qaeni, M. (1424 AH). **Al-Mabsut fi Fiqh al-Masael al-Moaserah**. Volume 1. First Edition. Qom: Center for Jurisprudence of Imam al-Athar. [In Arabic]
- Qaravi Esfahani, M. H. (1418 AH). **The margin of al-Makaseb book**. Volume 2. First Edition. Qom: Anwar al-Mahdi. [In Arabic]
- Qomi Sabzewari, A. M. (1421 AH). **Jami al-Khilaf and agreement between al-Imamiyah and between al-Aemah al-Hijaz and Iraq**. First Edition. Qom: Ground Builders for Zohur of Imam Asr. [In Arabic]
- Qorashi Banaei, S. A. A. (1412 AH). **Quran Dictionary, Arabic to Persian**. Sixth Edition. Tehran: Dar al-Kotob al-Islamiyah. [In Persian]
- Ragheb Esfahani, H. I. M. (1427 AH). **Vocabulary of Qur'an**. First Edition. Lebanon: Dar al-Qalam. Syria: al-Dar al-Shamiya. [In Arabic]
- Saghiri, I. (1383 SH). **Full Translation of Law Made Simple**. Third Edition. Tehran: Mizan. [In Persian]
- Sayed (Sharif), M. (1405 AH). **Rasael**. Volume 1. Qom: Dar al-Qur'an al-Karim. [In Arabic]
- Scheb (John) and scheb II (John) (1999 AD). **Criminal Law**. Second Edition. USA.
- Shams Nateri, M. I. and Riyazat, Z. (1392 SH). **Islamic Penal Code in the current legal system**. Volume 1. First Edition. Tehran: Mizan. [In Persian]
- Sharif Kashani, M. H. (1404 AH). **Mostaqsi Madarek al-Qawaed**. First Edition. Qom: Seminary. [In Arabic]
- Shazli, S. I. Q. I. I. (1412 AH). **In the Shadows of the Qur'an**. Volume 1. 17th Edition. Beirut and Cairo: Dar al-Shorouq. [In Arabic]
- Sobhani, J. (1412 AH). **The principles of hadith and its rulings in the science of knowledge**. First Edition. Qom: Qom Scientific Field Management Center. [In Arabic]
- Tabatabaei Haeri, S. A. (Dateless). **Riyad al-Masail**. Volume 1. First Edition. Qom: Al-Albayt. [In Arabic]
- Tabatabaei Yazdi, S. M. K. (1429 AH). **The margin of the book of al-Makaseb**. Volume 2. Second Edition. Qom: Tayibah al-ahya al-Tarath. [In Arabic]
- Vahid Behbahani, M. B. I. M. A. (1417 AH). **Margin of Majma al-Faedat and Al-Borhan**. First Edition. Qom: Allameh Mojadad Vahid Behbahani. [In Arabic]
- Vahid Behbahani, M. B. I. M. A. (1424 AH). **Masabih al-Zalam**. Volume 2. First edition. Qom: Allameh Mojadad Vahid Behbahani. [In Arabic]
- Vatani, A. (1381 SH). Jurisprudential Examination of Ezterar and Zarurat. **Articles and Reviews (Jurisprudence and Legal Foundations)**. 71. 187-207. [In Persian]
- Zahirian, M. M. (1376 SH). **General Principles of English Criminal Law**. Second Edition. Tehran: Ganjdanesh. [In Persian]
- Zubeidi, M. M. (Dateless). **Taj al-Arous Men Jawaher al-Qamous**. Beirut: Dar al-Maktabat al-Hayat. [In Arabic]

استناد به این مقاله:

قائم فرد، سید محسن . قیاسی، جلال الدین ؛ محسنی، فاطمه (۱۴۰۳)، «تحلیلی نواز تفاوت ماهوی «اضطرار» و «ضرورت» در فقه و حقوق کیفری ایران»، پژوهشنامه حقوق کیفری، دوره ۱۵، پیاپی ۳۰، صص. ۱۱۱-۱۲۶

Doi: 10.22124/jol.2024.26789.2456

Copyright:

Copyright for this article is transferred by the author(s) to the journal, with first publication rights granted to *Criminal Law Research*. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

